

POSZTKULTURÁLIS MODERNITÁS

VAJDA MIHÁLY

A kultúra paradox egysége: a művészet és a tudomány-
című írásának a vége felé Márkus a következőket írja: „A felvilágosodás és a romantika nagy ideológiái, úgy tűnik, mára hitelüket veszítették. Fő szavó-
lók, az elkötelezett közszereplő értelmiségek hatása szintén csökkenőben van, média hírességek váltották fel őket. Ha ez a diagnózis igaz – és ezt kritikai vizsgálathoz kell alávetni –, vajon magában foglalja azt is, hogy a kultúra kritikai funkciója szintén kimerült? Általánosabban: vajon még mindig jogosan beszélhetünk-e modern kultúráról, mint egységről [...] Vajon a mi – állítólag posztmodern – korunk egyben »posztkulturális« világ is volna, melyet egy sokkal átfogóbb egység ereje jellemez, mint azt manapság gyakran hangoztatják [...]?» (107. old.)

Márkus szerette volna meggyőzni magát arról, hogy a modernitás nem ebbe az irányba mozog. Még elképzelni sem akart egy olyan világot – olyan modernitást –, amelyben a kultúra nem játszik többé jelentős szerepet, azaz amelyben az egészet racionalizálni akaró felvilágosodás és az egészet esztétizálni kívánó romantika nem folytatják többé egysúlyt teremtő harcukat. A kettő természetesen soha nem volt összebékíthető, de amíg jelen vannak, s így persze a harcuk is jelen van, addig jelen van a remény, hogy a világ nem marad valamilyen életorientáló tényező nélkül. Ez volt a fontos, a lényeges Gyuri számára. Hozzá kell tegyem: számomra is. „Mind a felvilágosodásnak, mind a romantikának az volt a szándéka, hogy a kultúra számára szerezzé vissza a vallás életorientáló szerepét” (103. old.), még ha ellenkező elképzelések voltak is e cél megvalósításának mikéntjéről.

De ha a felvilágosodás és a romantika nagy ideológiái mára hitelüket veszítették – én kihagyom a mondatból az „úgy tűnik”-et, a nagy ideológiák igenis határozottan hitelüket veszítették –, képesek-e akkor ezen ideológiák híján a magaskultúra különböző összetevői, de maradjunk csak a Márkus által több helyen is elemzett tudománynál (természettudománynál) és magasművészetnél (a filozófiáról és a humántudományokról azt mondja, hogy az előbbi kettő között a senki földjén helyezkednek el, 11. old.), képesek-e tehát bármiféle életorientáló szerepet betölteni?

Mielőtt tovább mennék, pontosabban a most feltejt kérdésre megmondanám a válaszomat, muszáj

néhány megjegyzést tennem. Először a tudományról. Szerintem a tudomány nem csak a legutóbbi időben, az állítólagos posztmodernben veszítette el életorientáló szerepét. Már jóval korábban; s ebből adódik, hogy korunk embere sok esetben kétségeit kénytelen kifejezni, ha valaki a tudományról mint a kultúra részéről beszél. Persze nem lehetetlen, hogy netán csak a romantikus beállítódásra hajló „közszereplő, volt közszereplő értelmiségek” – közöttük jómagam is – berzenkednek, ha a tudományról – ne felejtjük, kifejezetten a természettudományokról van szó – mint kultúráról esik szó. Mielőtt azonban ebben megmakacsolnám magam, megállok és elgondolodom: természetesen Galilei, Kepler, Newton, Huygens, Darwin és sorolhatnám hosszan a neveket, tudományos tevékenysége éppúgy, csak másképp, kulturális tevékenység volt, akárcsak a koruk nagy művészeié. Ők talán még inkább segítettek az embert eligazodni a világban, ergo orientálni az embert életét illetően, mint a nagy festők, a jelentős írók, a jelentős zeneszerzők. Ne felejtjük el: arról a korról beszélünk, amelyben a művészet is autonómá vált, már nem a vallás szolgálatában állott. (Zárójelben meg kell azonban jegyeznem, hogy még ez sem ilyen egyszerű. A reneszánsz nagy festői már nem az egyház szolgálatában állottak, képeik témája igen gyakran világi volt, a zene legnagyobbjaival ugyanakkor, még a XVII. században is Isten tiszteletét szolgálták, gondoljunk csak Bachra.) S a már autonóm, világi célokat szolgáló művészet sokkal kevesebbet ért el, mint korábban az egyház szolgálatában álló, jóllehet a már világiassá vált, autonóm művészet kezdetben még a szélesebb közönség számára sem lehetett érthetetlen. – Szóval, ha nagy általánosságban szemléljük a dolgokat, igenis azt látjuk, hogy a modern korszak kezdetén mind a tudomány, mind pedig a művészet mint autonóm tevékenységek betölthették az említett életorientáló szerepet. S így a fenti berzenkedésem – Mi köze a modern természettudománynak a kultúrához? – tulajdonképpen megalapozatlan. Valószínűleg abból adódik, hogy az említett közszereplő értelmiségek többsége a tudományhoz vajmi keveset ért, a művészethez viszont érteni vél, még akkor is, ha valamennyi művészeti ág esetében csupán csak laikus művelőző. S ha így, magyarán józanul tekintek az egész modern magaskultúra szerepére és szerepváltására, akkor

nagyjából azt látom, hogy a kultúra fokozatos megközelíthetlenné válása az átlagos – nevezem így? – művelt nagyközönség számára a két meghatározó tényezőt illetően nagyjából egyugyanazon időben beinduló folyamat. Nagyon szakszerűtlenül fogom kifejezni magam, ha szakszerűtlenségem már átlépte a tűrés küszöböt, kérlek benneteket, hogy javítsatok ki. Ez a bizonyos művelt nagyközönség – érettségizett ember? így szoktuk volt nevezni – akkor kezdte elveszteni a kapcsolatát a modern tudománnyal, amikor a newtoni világmépnek leáldozott, megjelent a relativitáselmélet és a kvantummechanika, melyek ráadásul még összeegyeztethetetlennek is tűntek vagy tűnnek, nem tudom, most éppen hol áll értetlen egymásra bámulásuk. Elég régen volt, amikor iskolába jártam, de persze csak évtizedekkel ezelőtt volt ez az elég régen. A Bohr-féle atommodellről meg valami nagyon lebutított formában a relativitáselméletéről szó esett ugyan a fizikaórán, de azért alapjában a klasszikus newtoni fizikát tanultuk. Még a múlt század közepén is reménytelenül s autodidakta módon behozhatatlanul le voltunk maradva a tudomány pillanatnyi állása mögött. Hisz a newtoni világmagyarázatot relativizáló elméletek a század elejéről származtak. Hogy a modern művészetekben mikor kezdődik az a folyamat, melynek eredményeképp az a bizonyos említett érettségizett ember is kezd elbizonytalanodni, s egyre inkább értetlenül csóválja a fejét, azt elég nehéz megmondani. Már csak azért is, mert művészeti áganként egymástól nagyon eltérő időben jelenik meg valami olyasmi, amit, mondjuk, avantgárdnak nevezhetünk, s szakad el a művelt nagyközönség „közízlésétől”. De ha nem akarunk bele menni a részletekbe, akkor azt kell mondanunk, hogy nagyjából és egészében a tudományban bekövetkezett fordulattal egy időben; a XX. század elejéről van szó.

Ezzel viszont egy olyan kort említettem, amikor arra a bizonyos életorientáló szerepre égető szükség lett volna; sokkal inkább, mint a ki tudja, mikor kezdődött modernitás addigi történetében bármikor. Meggyőződésem szerint az első világháború eredményeként két olyan visszafordíthatatlan dolog történt, ami radikálisan megváltoztatta a modernitás egész karakterét. Lehet, hogy a két dolog tulajdonképpen azonos egymással, ezt végig kellene gondolni. Egyrészt az addig még véleményformáló elitek teljesen elbizonytalanodtak – nem jó ez a szó; fel sem merült bennük többé, hogy nekik ilyen feladatuk lenne –, maradjunk annál, hogy semmiképpen sem voltak képesek életorientáló szerepet betölteni. Az elit szó korábbi értelmében meg is szűntek elitek lenni. Mert ugyan gyakorta máig is elitekről beszélünk – náci elit, Gyuri is csóválta a fejét –, de elitnek egyszerűen a társadalom különböző területein (politika, gazdaság, kultúra, tudja az ördög, még hol) működő vezető, mozgásirányokat meghatározó, parancsnoki posztot betöltő csoportokat nevezünk, csakhogy ezeknek a csoportoknak kizárólag hatalmuk van, a

tekintélyüket viszont többnyire fokozatosan elvesztették. Az átlagember kénytelen-kelletlen alkalmazkodik hozzájuk, anélkül hogy feltekintene rájuk, hogy tisztelné őket. Ez a tény szinte automatikusan eredményezte az osztálytársadalom helyén a tömegtársadalom kialakulását – erre utaltam mint a másik megtörtént dologra. A politikai vezetőnek, a földtulajdonosnak, a gyártulajdonosnak stb. nincsen meg az a nimbusza, mellyel a modernitás korai éveiben még rendelkezett. Mindezen tényezőknél fogva szó sem lehetett róla, hogy a tömegektől csak hatalmi pozíciójukban különböző „elitek” (most már idézőjelben használom a szót) értékorientáló, ténylegesen véleményformáló szerepet is betölthettek volna.

Ez a társadalom egészében bekövetkezett radikális fordulat együtt járt a kultúrában, a kultúra meghatározó elemeiben bekövetkezett fordulattal is. Azok is egyre kevésbé voltak képesek életorientáló szerepet betölteni. S nem csak azért, mert az átlagember számára megközelíthetlenné váltak. Azért is – s ezt hiszem a legfontosabbnak –, mert elveszett az a közeg, amely ha tartalmi részleteiben bizonyára addig sem volt képes közvetíteni az átlagember számára az életorientáló kultúrát, valamit mégis eljuttatott belőle hozzá is. Tanúsította a részleteiben hozzáférhetetlen tudomány és művészet sugallta életorientáló értékeket. Amikor Márkus már a radikális fordulatot megelőzően is jelentkező szkepsziszt illetően, hogy ugyanis az egyre kevésbé átlátható új tudomány és az egyre kevésbé közérthető legújabb magasművészet ugyancsak kis valószínűséggel tölthet be társadalomstabilizáló erőt, egyre kevésbé játszhatja valamiféle „biztonsági szelep” szerepét, azt állítja, hogy ez a szkeptikus ellenvetés nem számol a különbséggel „a kultúra befogadónak tényleges köre, másrészt e kör befolyása és társadalmi visszhangja között” (102. old.), akkor az első világháborút megelőző időket illetően igaza van, s megítélésem szerint valami lényegesre mutat rá. Csak azt nem veszi tekintetbe, hogy a világháborúval bekövetkezett fordulat eredményeképpen e kör befolyása és társadalmi visszhangja rohamosan zsugorodni kezdett. A kultúra befogadónak tényleges köre egyre inkább csupán a saját szemében elit már, azoknak a szűk értelmiségi csoportoknak a tagjai, melyeknek fontos a tudomány – bár többnyire ők sem értik –, és fontos a magasművészet, egyre kevésbé igazán közszereplők: saját körükön kívül nincsen hatásuk, egyszerűen nem jutnak el a tömegekhez. Ahogy Márkus is megállapította, közszereplőként médiahirességek léptek a helyükre. A rohamos sebességgel tekintélyüket vesztő egyéb, úgynevezett „elitek” viszont maguk is egyre inkább csupán a társadalom és az egyén materiális tekintetben történő gazdagodásának életmintáját nyújtják a tömegtársadalom emberének.

Az iménti megjegyzésekben talán már meg is válaszoltam a kérdést, amelyre adandó válaszomat e megjegyzések kedvéért későbbre halasztottam. A kultúra – nézzünk ezzel szembe – nem játszik töb-

bé életorientáló szerepet. A tudományt az átlagember, a tömegember alapján véve csak szemében némelykor ijesztőnek tűnő, legtöbbször azonban a mindennapjainkat megkönnyítő, kétségtelenül egyre kényelmesebbé tevő alkalmazásaiban veszi észre; eszébe sem jut, hogy az valamifajta világképet nyújthatna a számára. Egyáltalában: mi az, hogy világkép? A magasművészetet pedig az adófizetők pénzét pocskékoló sznobok foglalatosságának tekintik, akik – ha már ilyesmivel szeretik tölteni az idejüket – jobban tennék, ha a munkában fáradt emberek számára életfontosságú igazi szórakoztatás szolgáltatába állnának. A magaskultúra egyre inkább csak művelőinek szemében létezik még értékként. Amit mi kultúrának tekintünk, merthogy a tömegművészetet – valljuk be őszintén – akkor sem tekintjük annak, ha sokszor nem zárkózunk el a befogadástól. Márkus sok vonatkozásban és nagyon érdekesen elemzi a magasművészet és a tömegművészet viszonyát, e viszonyban bekövetkező változásokat; erre most nem reflektálok; szóval amit mi kultúrának tekintünk, az vagy tényleg megszűnt az lenni; autonóm tudományról ugyanis már régóta szó sincsen, a termelés növelésének eszközévé lett, vagy csupán a művelőit érdeklő zárvánnyá lett a társadalomban. Melyet, ha az úgynevezett elit eltűr is éppen, a perifériára szorít. Bár, lássuk be, odaszorul az magától is.

Itt álunk hát a kultúramentes modernításban. Nagyon kérem, ne tessenek azt gondolni, hogy a kultúra haláláról beszélek. Csak arról beszélek, hogy a modernitás új alakzata nagyon jól megvan kultúra nélkül, pontosabban magaskultúra nélkül. A tömegkultúra – amely persze óriási üzlet is – természetesen él és virul. No mármost: az a társadalmi állapot, amelyet Márkus kultúramentes modernitásnak nevezett, az én elképzelésem szerint nyugodtan azonosítható azzal, amit Nietzsche elsivatagosodott világnak tekintett. „*Die Wüste wächst*”, mondotta, amit sokan hajlamosak az emberi történelem végkifejletét jelentő teljes kiüresedés felé vezető folyamatnak tekinteni. Pedig Nietzsche nem állította, hogy a folyamat a végjáték felé tart. A „nihilizmus korát” – például *A morál genealógiájában* csupán két évszázados félelmetes, sok kérdést felvető és mégis reménytelen közjátéknak tekinti. Igen, „mégis reménytelinek”. S számomra szimpatikus Hannah Arendt metaforája is a sivatagban található oázisról, melyet azok laknak, akik nem hajlandók és nem is képesek jól érezni magukat a sivatagban; s amely, ameddig létezik, valamifajta új világ eljövételének hírnökeként is felfogható. Hogy tényleg képes-e a magaskultúra megőrizni magát az egyre inkább elsivatagosodó, globalizálódó, azaz minden különbség felszámolására törekvő, teljesen konform világban, azt persze nem tudjuk. Mint ahogy persze azt sem tudjuk, hogy tulajdonképpen kik azok, akikben megvan (még megvan?) az ellenállás képessége a mai világ alaptendenciáját illetően. De e kérdések megválaszolásának lehetetlensége, vagy éppen pozitív megválaszolásának lehetősége

nem kell hogy vakká tegyen bennünket a sivatag növekedésével, a modernitás elkulturátlanodásával szemben. □